

ՀՏԴ 911.3

Տնտեսական աշխարհագրություն

Անահիտ ԳՐԴՈՐՅԱՆ

Աշխ. գիտ. թեկ., ԱրՊՀ Աշխարհագրության ամբիոնի վարիչ

E-mail: Grigoryananahit01@asu.am

ԱՀ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌԻ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ՝ ՈՐՊԵՍ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԻ ԲԱՐԵԼԱՎՄԱՆ ՆԱԽԱՊԱՅՄԱՆ

Հոդվածում ներկայացված է ԱՀ արդի ժողովրդագրական իրավիճակը և սոցիալ տնտեսական բնագավառում իրականացվող բարեփոխումները և ծրագրվող հեռանկարները: Ժողովրդագրական իրավիճակի կայունությունը պայմանավորված է ընդլայնված վերարտադրության համար պայմանների ստեղծմամբ: Հիմնավորված են վիճակագրական վերլուծությունները, լուսաբանված է արդի սոցիալ-ժողովրդագրական իրավիճակի դրսևորումները: ԱՀ բնակավայրերում Կառավարությանը, հիմնադրամի գործուն մասնակցությամբ, հաջողվել է բավարար արդյունքներ գրանցել հողագործության և անասնապահության բնագավառներում

Բանալի բառեր՝ ռազմավարական, ժողովրդագրական, ծնելիություն, վիճակագրական, ամուսնալուծություն, արտագաղթ, գործազրկություն, մարդահամար, համայնք, հիմնադրամնադրամ:

A. Григорян

РЕФОРМЫ В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СФЕРЕ АР КАК ПРЕДПОСЫЛКА ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ

В статье представлены современные системы расселения и расположение сельских поселений Республики Арцах, возможные прогнозы на будущее в этой области. Рациональное размещение населенных пунктов и населения имеет жизненно важное значение для республики. Анализируются наиболее актуальные проблемы современной системы расселения, которые нужно решать быстро. Даны направления решения этих проблем. Сделан правильный выбор основных направлений расселения и планирование дальнейшего развития.

Ключевые слова: стратегический, демографический, рождаемость, статистика, разводы, эмиграция, безработица, перепись, сообщество, фонд

A. Grigoryan

**THE REFORMS IN THE SOCIO-ECONOMIC SPHERE OF THE AR
AS A PREREQUISITE FOR RESOLVING DEMOGRAPHIC
SITUATIONS**

The article presents the modern settlement systems and the location of rural settlements of the Artsakh Republic, possible forecasts for the future in this area. Rational placement of settlements and population is of vital importance for the republic. The most pressing problems of the modern settlement system, which need to be solved quickly, are analyzed. Directions for solving these problems are given. The correct choice of the main directions of settlement and planning of further development has been made.

Key words: resettlement, settlements, reproduction, population, system, living conditions, territory, district, administrative, migration.

ԱՀ ժողովրդագրական իրավիճակի բարելավումը ռազմավարական նշանակություն ունի հանրապետության հետագա կայացման համար, այս նկատառումով կառավարությունը տարիների ընթացքում ակտիվացնելով Արցախի Հանրապետության «Գյուղի և գյուղատնտեսական աջակցության» հիմնադրամի աշխատանքները, նպատակ ունի հուսալի և համակարգված հիմքի վրա դնել գյուղատնտեսության աջակցության ուղղությամբ կատարվող պետական ծրագրերը: Կարելի է ասել, որ կառավարությանը հաջողվել է կայացնել աջակցության այդ համակարգը. վկա են այն լայնամասշտաբ նախագծերը, որոնք առայսօր իրագործվել են:

2008-2020.թթ-ին ԱՀ գյուղի և գյուղատնտեսության աջակցության հիմնադրամը շարունակել է ԱՀ գյուղատնտեսության զարգացման ռազմավարական ծրագրից բխող քաղաքականության իրագործման միջոցառումների իրականացումը, որի նպատակն է երկրի պարենային ինքնաբավարարվածության անհրաժեշտ մակարդակի, տարածքային համաչափ զարգացման, գյուղատնտեսական նշանակության հողերի լրիվ օգտագործման ապահովումը, գյուղական վայրերում աղքատության կրճատումն ու գյուղատնտեսությունում նոր տեխնոլոգիաների երդրման խրախուսումը: [3]

Իրականացվել է ծրագրերի 5 խումբ.

- հողագործության զարգացմանն ուղղված աջակցության ծրագրեր,
- անասնապահության զարգացմանն ուղղված աջակցության ծրագրեր,
- մատուցվող գյուղատնտեսական մեքենայացված ծառայությունների արդյունավետության բարձրացմանն ուղղված աջակցության ծրագրեր,

-գյուղատնտեսական մթերքների մթերման, պահպանման, վերամշակման և իրացման երթակառուցվածքների զարգացմանն ուղղված աջակցության ծրագրեր,

-հիմնադրամին 100 % բաժնեմասով պատկանող ընկերությունների միջոցով գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպման ծրագրի:

Տվյալ ծրագրերով տրամադրված որոշ փոխառությունների ֆինանսավորման աղբյուր են հանդիսացել «Արցախի Ռուս ինվեստմենթ Լիմիթիդ» ընկերությունից նպատակային փոխառությամբ ստացված միջոցները: Հիմնադրամի և «Արցախի Ռուս ինվեստմենթ» ընկերության միջև համագործակցությունը սկսվել է 2010 թ-ին, ուղղված էր ԱՀ Քաշաթաղի և Շահումյանի շրջանների տնտեսական զարգացմանն ու վերաբնակեցմանը:

Հիմնադրամը այդ ծրագրերն իրականացրել է իրագործման հետևյալ մեխանիզմներով.

- անտոկոս փոխառությունների տրամադրում,
- ցածր տոկոսադրույքով փոխառությունների տրամադրում,
- ԱՀ առևտրային բանկերի կողմից տրամադրվող վարկերի տոկոսադրույքների մասնակի սուբսիդավորում,
- ԱՀ առևտրային բանկերի կողմից վրկային պարտավորությունների պահանջի իրավունքի զիջման դիմաց վճարումների իրականացում
- արժեքի մասնակի սուբսիդավորում,
- անհատույց աջակցություն,
- ուղղակի վաճառք:

Կառավարությանը, հիմնադրամի գործուն մասնակցությամբ, հաջողվել է շոշափելի արդյունքներ գրանցել թե՛ անասնապահության, թե՛ հողագործության բնագավառներում: Անասնապահության ոլորտում մեր հաջողությունները զգալի են՝ անասնազվաքանակի աճ մի քանի անգամ, տոհմային կենդանիների բուծման հիմնադրում, անասնակերի կայուն բազայի ստեղծում և այլն: Հողագործության զարգացման ուղղությամբ կատարված քայլերը ևս նշանակալի արդյունքներ են տվել: Մեծ ձեռքբերում էր մեքենատրաքտորային կայանների ստեղծումը և գյուղտեխնիկայի քանակի ու որակի կտրուկ աճը: Ուշագրավ հաջողություն է նաև մշակաբույսերի բազմազանության ապահովումը, որի շնորհիվ լուծվեցին մի շարք խնդիրներ՝ գյուղատնտեսության միակողմանի կախվածության վերացումից մինչև հողամշակման գրագետ և արդյունավետ մեթոդների ներդրում: [1]

Անհնար է չնկատել նաև գյուղատնտեսության զարգացմանն ուղղված պետական աջակցող գործիքների ծավալների և արդյունավետության աճը՝ նպատակային սուբսիդիաների, վարկերի, պարարտանյութերի, թունաքիմիկատների, վառելիքի և այլ նյութական աջակցության տեսքով: Անկասկած, կառավարության առաջնահերթություններից մեկը

գյուղացուն ոչ միայն նյութապես, այլ նաև խորհրդատվությամբ օժանդակելն է, որն առանցքային նշանակություն ունի գյուղատնտեսական արդյունավետ տեխնոլոգիաների ներդրման և տարածման գործում: Այս տեսակետից պետք է շեշտադրել, որ իրագրել, աշխատասեր և հողի հետ ամուր կերպով կապված գյուղացին գյուղատնտեսության և, ընդհանրապես, հզոր հայրենիքի հենասյունն է: Հիմնադրամի աշխատանքների գլխավոր նպատակներից մեկը գյուղատնտես գյուղացու ձևավորումն է:

Կառավարությունը փոփոխություն է կատարել իր՝ 2015թ. հունիսի 8-ի «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության գյուղական կամ քաղաքային բացառությամբ Ստեփանակերտ և Շուշի քաղաքների, բնակավայրերում մշտապես բնակվող երիտասարդ ընտանիքներին բնակելի տներ կառուցելու նպատակով անհատույց պետական ֆինանսական աջակցություն տրամադրելու մասին» N 353-Ն որոշման մեջ, որով վերանայվել է նախորդ որոշմամբ հաստատված երիտասարդ ընտանիքի համար սահմանված տարիքային ցենզր: Արդյունքում, նախկին 18-35 տարեկանի փոխարեն՝ ծրագրից կարող են օգտվել 18-40 տարեկան ամուսիններից կազմված, հանրապետության գյուղական կամ քաղաքային բնակավայրում մշտապես բնակվող ընտանիքները:[5]

3 մլն դրամը բավարար գումար չէ շինարարության համար, այլ աջակցություն է որի միջոցով զգալիորեն խթանվում է բնակարանաշինությունը շրջաններում: Ակնկալում է, որ հայտերը շատ են լինելու, և միջոցները չեն բավարարելու սկզբնական փուլում: Այժմ, երբ արդեն մի քանի տասնյակ ընտանիքների տրամադրվել է դրամաշնորհ, տարիքային շեմը պետք է բարձրացվի, որպեսզի ավելի շատ ընտանիքներ կարողանան օգտվել այդ ծրագրից: Անհրաժեշտ է աստիճանաբար ընդլայնել շահառուների տարիքային կազմն ու քանակը: նպատակահարմար կլինի վերացնել տարիքային սահմանափակումը:

ԱՀ հասարակական կյանքում տեղի ունեցած քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական տեղաշարժերը փոփոխության են ենթարկում բնակչության և բնակավայրերի տեղաբաշխման պատկերը: Այդ տեղաշարժերն ու փոփոխությունները հանրապետության յուրաքանչյուր շրջանում ընթանում են տարբեր ինտենսիվությամբ: Արդյունքում առաջանում են բնակչության բաշխվածության զգալի տարբերություններ ինչպես տարածքի բացարձակ բարձրության ավելացմանն զուգընթաց, այնպես էլ բնական և սոցիալ-տնտեսական տարբեր պայմաններով բնութագրվող տարածքների միջև: Բնակչության բաշխվածությամբ իրարից տարբերվող շրջանների սոցիալական զարգացման յուրահատկությունները պայմանավորել են դրանցից յուրաքանչյուրին բնորոշ հիմնախնդիրների առաջացումը: Ուստի անհրաժեշտություն է շրջանային մակարդակով ուսումնասիրել բնակչության և բնակավայրերի տեղաբաշխման բնորոշ գծերը, պարզել յուրաքանչյուր բնակեցված արեալի բնորոշ զարգացման միտումներն ու հիմնախնդիրները և գտնել այդ հիմնախնդիրների լուծման արդյունավետ ուղիներ, որոնց հիման վրա

հնարավոր կլինի իրականացնել տարբերակված և արդյունավետ շրջանային քաղաքականություն:[7]

Ժողովրդագրական իրավիճակի կայունությունը պարմանավորված է ընդլարնված վերարտադրության համար պարմանների ստեղծումով: Բնակչության թվաքանակի շարժընթացի վրա հիմնական ազդեցությունը թողնում են ծնելիության և մահացության ցուցանիշները: Ինչպես երևում է 1985-ից հետո ծնելիությունը և բնական աճը զգալիորեն նվազել են, վերջինս նույնիսկ ունեցել է բացասական արժեք: 90-ական թվականների երկրորդ կեսից ծնելիությունը համեմատաբար կայունացել է: Այսպես, 1995-2020թթ. ընթացքում այն տատանվել է 14,2-17,0%-ի սահմաններում, մահացության ցուցանիշները 7,9-10,2%: Բնական աճը կազմել է 4,7-9,1%: Ծնելիության ու բնական աճի անկումը և մահացության ավելացումը 90-ականների 1-ին կեսին պայմանավորված էր նախ և առաջ պատերազմով: Եվ եթե հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում որոշակիորեն բարձրացել է ծնելիության մակարդակը՝ 14,2%-ից հասնելով 15,6% ցուցանիշին, ապա մահացության ցուցանիշը շատ քիչ է նվազել՝ 9,5%-ից իջնելով 8,9%-ի: [4]

Վիճակագրական տվյալները ցույց են տալիս, որ 1985 թ.-ից հետո հանրապետությունում ծնելիությունը և բնական աճն զգալիորեն նվազել են: Բնական աճը նույնիսկ ունեցել է բացասական արժեք: 1990-ական թվականների երկրորդ կեսից ծնելիությունը համեմատաբար կայունացել է: Այսպես, 1995-2017 թթ. ընթացքում այն տատանվել է 14.2-17.4 %-ի սահմաններում: Մահացության ցուցանիշն այդ ժամանակահատվածում 7.9 հասել է 8.7 %-ի: Ընդ որում, հանրապետությունում բնակչության ծնելիության առավել բարձր ցուցանիշ վերջին 15 տարում գրանցվել է 2009 թ-ին՝ 20 %, որից հետո այն աստիճանաբար նվազել է:

Ժողովրդագրական իրավիճակը սրված է ԱՀ գրեթե բոլոր շրջաններում և բնակավայրերում: Ամենուրեք դիտվում է ծնելիության նվազում, սակայն կապված մահացության ցուցանիշների տատանումներից, բնական աճը վերջին տարիների ընթացքում կայուն աճ կամ նվազում չի ունեցել, թեև բոլոր շրջաններում էլ ընդհանուր առմամբ նվազել է: [6] Առավել անմխիթար է վիճակը Ասկերանի, Մարտունու, Մարտակերտի և Հաղրութի շրջաններում, որը պայմանավորված է նախ և առաջ պատերազմի ժամանակ այդ շրջաններում ավելի շատ երիտասարդ տարիքի բնակչության զոհվելու կամ պատերազմից հետո նրանց արտահոսքով: Ծնելիության ամենաբարձր գործակիցներն ունեն Շահումյանի (14.4-26.6 %) և Քաշաթաղի (15.8-29.3 %) շրջանները: Այստեղ առավելապես ապրում են երիտասարդ վերաբնակիչներ, իսկ կանանց մեծ մասն աշխատանք չունի: Այս ամենը հանգեցրել է նրան, որ ծնելիության մակարդակը երբեմն անցել է 29 %-ի սահմանը: Մահացության մակարդակն այս երկու

շրջաններում նույնպես ամենացածրն է, տատանվելով 1.6-6.4 %-ի սահմաններում:

Բնակչության թվաքանակի փոփոխություններն իրենց անդրադարձն են ունեցել ԱՀ բնակչության սեռային կազմի վրա: Ըստ շրջանների բնակչության սեռային կազմի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ 2017 թ. դրությամբ, բացի Շահումյանից, Հաղբուրթից և Քաշաթաղի մնացած շրջաններում, գերակշռում են կանայք: Կանայք ամենաբարձր տեսակարար կշիռն ունեն Ստեփանակերտում (53.6%), իսկ Մարտակերտի շրջանում կանանց և տղամարդկանց տեսակարար կշիռներն հավասար են: Շահումյանի շրջանում կանանց տեսակարար կշիռն ամենացածրն է և կազմում է ընդհանուր բնակչության 48.7 %-ը: Դրա հիմնական պատճառն այն է, որ ազատագրված այդ տարածքներում դեռևս չկան քիչ թե շատ բավարար կենցաղային պայմաններ բնակչության կյանքի կազմակերպման համար: Այստեղ շատ են միայնակ տղամարդիկ, որոնց ընտանիքները գտնվում են Հայաստանի Հանրապետությունում կամ ԱՀ այլ շրջաններում:[4]

Բնակչության ժողովրդագրական իրավիճակը բնութագրող կարևորագույն ցուցանիշներից և ծնելիության վրա ազդող գործոններից են ամուսնությունը, ամուսնալուծությունը, երիտասարդ ընտանիքների արտագաղթը, գործազրկությունը, սոցիալական պայմանները, բնակչության կենսամակարդակը և այլ ցուցանիշներ: 2005 թ. մարդահամարի տվյալներով՝ ԱՀ-ում ամուսնացած չէր 25-39 տարեկան տղամարդկանց 24.04 %-ը (քաղաքներում՝ 24.73 %, գյուղերում՝ 23.35 %), իսկ 15 տարեկանից բարձր բնակչության կազմում երբեք ամուսնացած չեն եղել ԱՀ բնակչության 25.5 %-ը, որը բավականին բարձր ցուցանիշ է: Այն առավել բարձր է քաղաքներում, որտեղ երբեք ամուսնացած չի եղել 15 տարեկանից բարձր բնակչության 28.9 %-ը, իսկ գյուղերում այն կազմում էր 21.7 %: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ շնորհիվ գյուղատնտեսական աշխատանքների, գյուղերում համեմատաբար ավելի հեշտ է սոցիալական հարցերի կարգավորումը: Ամուսնությունների գործակիցը 2000-2020 թթ. տատանվել է 5-8 %-ի սահմաններում (բացառությամբ 2008 թ., երբ այն կազմել է 21.9 %), իսկ ամուսնալուծություններինը՝ 0.6-1%:

ԱՀ բնակչության ժողովրդագրական իրավիճակի վերը բերված պատկերն առավել սուր դրսևորումներ ունի գյուղական բնակավայրերում, որոնք թվաքանակով 363-ն են և միավորված են 264 գյուղական համայնքներում: Դրանցում 2020 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ ապրում էր ԱՀ բնակչության 43.2 %-ը: Առանց մայրաքաղաք Ստեփանակերտի բնակչության ԱՀ-ի շրջաններում ապրող բնակչության գրեթե 69 %-ը բաժին է ընկնում գյուղական բնակավայրերին: Գյուղական բնակչության առավել բարձր տեսակարար կշիռով առանձնանում են Ասկերանի և Մարտակերտի շրջանները: Դրանցում գյուղական բնակչության տեսակարար կշիռը կազմում է համապատասխանաբար 87.3% և 77.0%: Հարկ է նաև նշել, որ ԱՀ գյուղական

բնակչության շուրջ 85 %-ը բաժին է ընկնում Ասկերանի, Մարտակերտի, Մարտունու շրջաններին: Ի տարբերություն քաղաքային բնակավայրերի գյուղերը ժողովրդագրական առումով ավելի խոցելի են համարվում: Դրանցում բնակչության համեմատաբար փոքր թիվը և ժողովրդագրական իրավիճակի վատթարացումը, մասնավորապես՝ սեռատարիքային կառուցվածքի խախտումը և ծնելիության ցուցանիշի նվազումը, երբեմն կարող է հանգեցնել բնակավայրի «ծերացման» և ի վերջո բնազրկման:

ԱՀ-ի գյուղական բնակավայրերում սոցիալ-ժողովրդագրական իրավիճակն առավել սուր դրսևորումներ ունի բնակչության թվաքանակով փոքր գյուղական բնակավայրերում: 2020թ. հունվարի 1- դրությամբ հանրապետության գյուղական բնակավայրերի միջին մարդաշատությունը կազմում էր 177 մարդ, որն ըստ էության չէր արտահայտում գոյություն ունեցող իրական վիճակը: Ըստ առանձին տարածաշրջանների այդ ցուցանիշն ուներ հետևյալ պատկերը. Ասկերանի շրջան՝ 358, Հադրութի շրջան՝ 233, Մարտակերտի շրջան՝ 306, Մարտունու շրջան՝ 390, Շահումյանի շրջան՝ 162, Շուշիի շրջան՝ 151 մարդ և Քաշաթաղի շրջան՝ 63 մարդ:

Հանրապետության մշտական բնակչություն ունեցող 290 գյուղերից ընդամենը 14 գյուղ ուներ 1000-ից ավելի բնակիչ: Դրանցից 5-ը՝ Ասկերանում էին, 5-ը՝ Մարտունիում, 3-ը՝ Մարտակերտում, 1-ը՝ Հադրութում: Քաշաթաղի շրջանի 97 գյուղերից ընդամենը 24 գյուղ ուներ 100-ից ավելի բնակիչ:

2020թ. պատերազմի արդյունքում Ադրբեյջանի կողմից բազմաթիվ բնակավայրերի օկուպացման արդյունքում ստեղծված իրավիճակը Արցախում հասարակական համակարգերի ռացիոնալ կազմակերպման գործընթացում մեծ դժվարություններ է ստեղծում: Նշված դժվարությունների հաղթահարման համար վճռորոշ նշանակություն ունի սոցիալ-տնտեսական բարեփոխումների նպատակային իրականացումը:

Գրականություն

1. Ժողովրդագրական իրավիճակը Լեռնային Ղարաբաղում (վիճակագրական ժողովածու): Ստեփանակերտ, 2019թ., -67 էջ:
2. ԼՂՀ 2015թ.-ի մարդահամարի ցուցանիշները: Ստեփանակերտ, 2016թ., -268 էջ:
3. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության վիճակագրական տարեգիրք 2008-2014թթ.: Ստեփանակերտ, 2017թ., -337 էջ:
4. Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության բնակչության թվաքանակը 2017թ.-ի հունվարի 1-ի դրությամբ: Վաճակագրական տարեգիրք, Ստեփանակերտ 2017թ.:

5.ԼՂՀ ԱՎԾ Ժողովրդագրական ժողովածու:
Ստեփանակերտ, 2019թ., -63 էջ:

6.Մալխասյան Մ., Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություններ (Գիտական հոդվածների ժողովածու): Երևան, 2015թ.,-248 էջ:

7.Մեքումյան Ս., Հայաստանի Հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տնտեսական և սոցիալական աշխարհագրություն: Երևան, 2014թ.,-551 էջ:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, աշխ.գ.դ., Ա.Ռ.Ավագյանը: